

inimkõne
toonaaalseid
vahendid

P. Vaarask

Tallinn • 1967

TALLINNA POLÜTEHNILINE INSTITUUT
Vene keele ja võõrkeelte kateeder

P. Vaarask

INIMKÕNE TONAALSED VAHENDID

Tallinn
1966

ТАЛЛИНСКИЙ ПОЛИТЕХНИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ
Кафедра русского языка и иностранных языков

П. Ваараск

ТОНИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА РЕЧИ

На эстонском языке

F₂

76967

Toimetaja A. Karusoo

Trükkimisele antud 7.XII 1966. Paber 60x84, γ16
Trükipg.2,25. Tingpg.2,09. Tiraaž 500. MB-11212. Tell.448
TPI rotaprint, 1966
Hind 13 kop.

Sissejuhatus

Muusikalised elemendid on omased igale keelele, mitte ainult toonkeeltele, nagu mõned uurijad arvavad.

Besti keelt on küll peetud kvantiteedi keeleks, milles tonaalsed elemendid ei pidavat etendama tähendust kandvat osa, kuid lähemal uurimisel selgub, et eesti keel ei moodusta mingit erandit tonaalsete elementide kasutamise suhtes.

Temale on samuti omane intonatsioon kõigi keeleliste funktsioonidega. Neid funktsioone ei ole aga senini lähemalt uuritud. Tõsi küll, eesti keele kohta on olemas Tartu Ülikooli endise lektori W.E.Petersi teos "Esimene katse eesti keele kõnemeloodia võrdlevas uurimises" (Tartu 1927), kuid selle teose eesmärgiks ei ole olnud kõnemeloodia keeleliste funktsioonide uurimine, vaid eesti rahva iseloomu ja rassilise kuuluvuse määramine.

W.E.Peters ise ütleb oma uurimuse kohta järgmist: "Uurides intonatsiooni, käsitleme me inимfunktsiooni, mis väljendab jäädavaid ja kindlaid inimomadusi, mille erinevusi võiks vabalt tarvitada inimkonna jagamiseks klassidesse, tüüpidesse, rassidesse või isegi liikidesse. Nii oleks intonatsiooni uurimine kõigepealt antropoloogiline uurimine" (lk.4-5). Seega püstitab W.E.Peters endale probleemi, "kas eesti kõneleajate intonatsioon on nende antropoloogiliste iseäralduste avaldus või mitte" (lk.30).

Ta leiab seose kõnemeloodia ja -rütmi ning kehaehituse vahel ja väidab, et "füüsiliselt aktiivsem inимtüüp tarvitab ka elavamaid kõnerütme ja -meloodiaid" (lk.32).

Aktiivne inимtüüp pidavat olema pika peaga, kuna passiivsel tüübil olevat ümmargune pea ja lai nägu (lk.33). Besti rahvastikus olevat suhteliselt suur protsent ümarapealisi ja laianäolisi isikuid (lk.33). Seega olevat õigustatud väide, et ees-

ti rahvuses domineerib ida-inimtüüp, kelle keel on sünteetiline, langeva kõnerütmi ja -meloodiaga (lk.32-33). Loomuliku langeva rütmi ja meloodiaga keele kõnelemiseks olevat vaja suhteliselt vähe lihaste pingutust. Jätkuvat harilikust auto- maatselt hingamisviisist lihaste erilise kontrollita. Kõhu- lihased olevat eestlasel lõdvad, lastes kõhul ette nihkuda. See olevat kogu maailma naiste hingamisvorm ehk nn.kostaalne hingamine (rindkere lihaste abil).

Vastupidi sellele olevat lääne-inimtüübile omane hingamine kõhumusklite abil, kusjuures kõik kere lihased olevat pingul ja valmis tegema energilisi liigutusi (lk.35). Vastavalt sellele olevat läänekeeltes ka intonatsiooni ulatus suur, suurte toonivahedega ja intonatsiooni liikumine olevat tõusev. Häälikusüsteemis domineerivat jõuline konsonantism vastandina eesti keele vokalismile, mis olevat lõtvuse tunnus nagu ka eesti langev rütm ja kõnemeloodia. Aspiratsioon, mis nõuab tugevat hingamist, puuduvat eesti keele rääkimisviisis (lk.36). Eesti, soome, ungari ja osalt ka vene intonatsiooni kõverad olevat idatuubi "esindajateks", prantsuse, hispaania ja osalt inglise omad aga läänetuubi "esindajateks" ja saksa ning rootsi omad olevat ida ja lääne vahepealsed (lk.40).

Kokku võttes leiab W.E.Peters eesti intonatsiooni võrdleva uurimuse põhjal järgmist: "Kahtlemata on mõned rassid ja rahvused füüsiliselt ja vaimset tugevamad, teised nõrgemad; ühed sündinud juhtima ja valitsema, teised järgnema ja teenima" (lk.39).

Antud ülevaatest selgub, et W.E.Petersi eesti intonatsiooni uurimusel ei olnud midagi tegemist intonatsiooni funktsioonidega eesti kõnekeeles.

Intonatsioon oli W.E.Petersile mingi ürgne ja muutumatu rassiline omadus, mis pidi näitama vastavasse rassi kuuluvate inimtüüpide kõrgemat või madalamat sotsiaalset väärtust.

Seega on W.E.Petersi eesti intonatsiooni uurimus rassilise obskurantismi teooria foneetikas, mitte aga keeletea-

dušlik uurimus. Keele kui suhtlemisvahendi funktsionaalse aspektiga see intonatsiooniteooria üldse ei tegele. Oma uurimistöö lõpus jõuab W.E.Peters pettunult järeldusele, et uuemate uurimuste valguses on võimatu lahendada eestlaste rassilise kuuluvuse saladust, sest et neil puuduvad kindlad rassistunnused välja arvatud "võib olla naba ebaharilikult kõrge asend" (lk.76), aga sellele tunnusele ei saa ehitada mingit keele teooriat. Järelikult variseb W.E.Petersi poolt püstitatud eesti intonatsiooni rassiline teooria kõigi tema hüpoteetiliste alustega kokku.

Kuid W.E.Peters teeb veel viimase meeleheitliku katse pähksta oma ebaõnnestunud teooriat. Ta väidab, et kui eestlasel puuduvad need kehalised tunnused, millele viitab intonatsioon, siis on eesti rahva ja eesti keele iseloomude vahel oluline erinevus. Säärasel korral kõneleksid eestlased eesti keelt kui "endile oluliselt võõrast keelt" (lk.77). See-ga on W.E.Peters sattunud täielikku ummikusse kogu oma ebaõnnestunud intonatsiooniteooriaga.

Millised on kõneintonatsiooni tõelised funktsioonid, see selgub järgnevast ülevaatest, mis sisaldab väljavõtte eesti ja teiste keelte intonatsiooni ulatuslikumast uurimusest lingvistiliselt lähtekohalt.

KÕNEINTONATSIOONI OLEMUS

§ 1. Inimkõne ja intonatsioon

Inimkeele spetsiifika seisneb selles, et ta teenindab inimesi mõtlemis-, väljendus- ja suhtlemisvahendina.

Inimkõne ulesandeks on mõtete, tunnete ja tahteavalduste vahendamine inimestevahelises suhtlemisprotsessis.

Selles protsessis võib eristada järgmisi põhikomponente:

1. Kõnehäälivate ehk foneemide artikulatsioon.

2. Tonaalsed elemendid:

- a) helikõrguse suhted, mida enamik foneetikuid nimetab intonatsiooniks ehk kõnemeloodiaks kitsamas mõttes,
- b) kõnehäälivate vältus ehk kvantiteet,
- c) helitugevus ehk rõhk,
- d) helikvaliteet ehk tämbe,
- e) pausid häälamisrühmade vahel,
- f) kõnerütm ja tempo.

3. Aktsessoorsed elemendid:

- a) miimika,
- b) žestid.

Tonaalsete vahendite ühtsust ehk tervikukvaliteeti nimetatakse intonatsiooniks laiemas tähenduses. Intonatsioon on lahutamatu kvalitatiivne tervik, mida ei saa tajuda teda moodustavate tonaalsete elementide summeerimise teel. Siin kehtib põhimõte, et tervik on rohkem kui tema isoleeritud elementide summa, nii nagu akord on rohkem kui teda moodustavate üksiktoonide summa, sest akordist kui tervikust isoleeritud toonidel ei saa olla akordi kvaliteeti. Siin kehtib elementide samaaegse vastastikuse mõjustamise ja põimuvuse printsiip, nagu näiteks ka keemilises ühendis. Ehkki muusikas ja

keemias on tervikukvaliteetide tunnustamine endastmõistetav, ei ole niisugune arusaamine kõneintonatsiooni mõistmisel veel üldist tunnustust leidnud. Sellest on tingitud mitmesugused kõneintonatsiooni üksikutele elementidele ehitatud abstraktsed foneetilised teooriad, mis ei peegelda adekvaatselt intonatsioonilisi nähtusi. Sellepärast olgu veel kord rõhutatud, et kõneintonatsiooni all tuleb mõista kõne üldist tooni varieerimist kõigi muusikalise tooni omadustega (s.o. kõrguse, vältuse, tugevuse ja tämbriga) üheaegselt ning kõne karakteriseerimist pause, rütmi ja tempoga.

§ 2. Kirjatekst ja kõne

Kirjatekst registreerib oma märkidega peamiselt ainult häälikuid ja vähesel määral ka muusikalisi elemente vahemärkidega ja kvantiteedi märkidega. Enamik keeleuurijaid piirduvad kirjatekstidega ja grammatikateosed mõeldavad sageli vaikides keele muusikalistest elementidest.

Koolides omistatakse vähe tähelepanu ilmekale lugemisele ja suuliste ettekannete viimistlemisele. Ilmeka ettekande oskus on jätetud isevoolu hoolde. Laialt on levinud kooli ja kõnetooli monotoonne stiil. Isegi teatris ja raadios on seotud kõne ettekandmisel säilinud mingi tardunud šabloon, vale paatos, intonatsiooni ebavastavus ettekande sisule. Leo Tolstoi iseloomustab omaaegset lugemiskunsti oma teoses "Sõda ja rahu" (4. raamat lk.6):

"Lugemismeisterlikkuseks peeti seda, kui sõnu, täiesti sõltumatult nende tähendusest, kord valjusti ning laulvalt, kord meeleheitlikult ulgudes, kord õrnalt pomisedes kuulda-vale toodi, nii et täiesti juhuslikult ühele sõnale sattus ulgumine, teistele pomin."¹

Ka Vana-Kreekas oldi palju nõudlikum ettekandekunsti suhtes: näitleja võidi välja vilistada üheainsa vale rõhu pärast ettekandes.

¹ L.N.Tolstoi. Kogutud teosed, VII köide. ERK, Tallinn 1957, lk.6.

Et kirjateksti ettekandes ilmekamalt esile tuua, soovitab Lermontov kirjutada teksti kohale noodimärgid, sest ilma selleta on tema arvates kirja lugemine nagu päevapildi vaatamine: ei ole elu ega liikumist, on vaid tardunud mõtte jälg.

Kuulus Stanislavski võrdleb ilmetut ja saamatut deklaamaatorit meepurki kukkunud kärbsuga.

§ 3. Kõnevool ja selle liigendamine

Kui inimene kõneleb meile tundmatut keelt, siis näib, nagu ei olekski selles keeles eraldatavaid sõnu, rääkimata silpidest ja häälikutest. Me tajume vaid pidevat kõnevoolu tõusude ja mõõnadega. Arusaadavas kõnes me keskendame tähelepanu mõtteühikutele ega märka, et ka siin on tegemist kõnevooluga, mis liigendatakse lauseteks ja vähemateks tähendusühikuteks süntaktiliste ja foneetilis-tonaalsete vahenditega. Järelikult figureerib siin kaks komponenti: tähendus ja selle tonaalne väljendus vastava keele foneetiliste vahenditega. Foneetiline karakteristika on vältimatu igas lauses, kõnes ei saa olla lauset, millel puudub vastav intonatsioon kõigi selle komponentidega.

Kõnevoolu liigendamine ei piirdu lausete moodustamisega. Kõnes liigendub lause vähemateks ühikuteks, mis antud kõnekontekstis moodustavad omaette liitunud tähendusühikud, mida kõneprotsessis enam vähemateks ühikuteks ei liigendata. Need on nn. fraseerimisühikud, mis hõlbustavad kõne mõtestatud liigendamist ja tähenduse ilmekat esiletoomist. Seoses lühemate pausidega liigendab fraseerimine pikema lause tähenduslikult ja grammatiliselt kokkukuuluvaks sõnatühendeks, mida nimetatakse kõnetaktideks ehk süntagmadeks. Kõnetaktide pikus sõltub üldiselt kõnetempest: aeglase tempo juures, näit. dikteerimisel, on nad üldreeglina lühemad, kiire kõnelemise puhul pikemad. Nii näiteks moodustavad aeglase kõnelemise juures pealause, lühike kõrvallause, kesksõnalised konstruktsioonid ja laiendatud adverbiaalid igauks iseseisva kõnetakti,

kiirkõnes aga võib mitu kõnetakti liituda üheks süntagmaks.

Et hõlbustada tekstide süntaktilis-foneetilist analüüsi ja kõneintonatsioonilist interpretatsiooni, on autoril välja töötatud vastavad juhised lause liigendamiseks õige fraseerimise ja intoneerimise nõuete seisukohalt¹.

§ 4. Emotsioonide väljendamine intonatsiooni abil

Häälereaktsioonid näitavad elava olendi seisundit ja etendavad teatavat osa indiviidide ja rühma enesekaitstes ning sugudevahelises suhtlemises loomariigis. Loomade häälereaktsioonid on puhtbioloogilised reaktsioonid välis- või siseilma ärritustele.

Inimese intonatsioonid kuuluvad 2. signaalsüsteemi ja omavad sotsiaalset tähenduslikkust. Need intonatsioonid tekivad ühiskondliku inimese ajaloolises praktikas koos artikuleeritud kõnega ja väljendavad ühiskondliku tähendusega emotsioone, tahteavaldusi ja nendega seotud intellektuaalseid tähendussuhteid.

Üksikasjalisemalt käsitleb emotsioonide väljendust intonatsiooni abil Ch.Darwin oma teoses "The Expression of the Emotions in Man and Animals"² (Emotsioonide väljendamine inimesel ja loomadel). Ch.Darwin ei tee küll selget vahet emotsioonide väljendamise bioloogilise ja sotsiaalse aspekti vahel, kuid ta esitab rikkaliku faktilise materjali, mida võib ära kasutada selle ala uurimiseks, lähtudes emotsioonide väljendamise sotsiaalsest aspektist.

¹ П.Ваараск. Тонические средства речи I. ТПИ, Таллин 1964, стр.135-185.

² Charles Darwin. The Expression of the Emotions in Man and Animals. London, Watts & Co, 1934.

§ 5. Intonatsiooni rahvapärased

Igal rahval on omad iseloomulikud intonatsioonilised iseärasused, mis on tingitud selle rahva ajaloolisest arenemisest.

Rahvaleelu ja rahvalaul on tegelikult rahva kõnekeele tüüpiliste intonatsioonide üldistus. Heliloojad püüavad tabada rahvalaulu ja rahva kõnekeele intonatsioone, kui nad tahavad luua vormilt rahvuslikke teoseid, mis selle tõttu tungivad laiate töörahvahulkade teadvusse. G. Ernesaksa ooper "Tormide rand", tuginedes eesti rahvalikkudele intonatsioonidele, on sügavalt rahvapärane.

Keeleteadlased, kes uurivad kõne intonatsiooni, püüavad tabada sellesse talletatud rahvamuusikalisi kõneilmekuse sugemeid. Kõne intonatsioon muudab sõnades väljendatud mõtted elavateks kujunditeks. See intonatsiooni omadus ilmneb eriti seljeelselt kunstipärases ettekandes ja näitlejate esinemises, kes loovad elavaid karakterkujusid intonatsiooni kaudu.

Hea näitleja võib intonatsiooniga paari sõna abil anda niisuguse isikupildi, mille loomiseks autoril kulub terve etteaste. Intonatsioon annab elu ja liikumise staatilistele sõnakujudele. Selles peitub kõneintonatsiooni kujunduslik jõud.

§ 6. Kõneintonatsioon ja muusika

Kõneintonatsiooni ja muusikalise intonatsiooni vastastikusel seosel on eriline koht vokaalmuusikas. Kõneintonatsioon toob esile sügavaimad emotsionaalsed varjundid, avab sõnade varjatud mõtte ja tõlgendab seega reaalsete nähtuste olemust.

Väljendusrikas muusikaline meloodia peegeldab inimeste tundeid ja mõtteid seoses neid tekitanud reaalsete protsessidega. Nagu kõneintonatsioon manab esile individuaalse karakterkuju, nii loob muusika oma vahenditega muusikalisi kujundeid, mis peegeldavad isiku individuaalset palet. Seega on

kõne- ja muusikaintonatsioonidel analoogilised väljendusli-
kud ja karakteriseerivad funktsioonid, milleks kasutatakse
analoogilisi helikomponente - rütmilisi, meloodilisi, dünaa-
milisi ja tämbrilisi.

Seda vastastikust seost kõne ja muusika vahel väljendab
Rousseau, kui ta ütleb, et sõna laulab ja muusika kõneleb.
Muusikakeeles on intoneerimine esikohal, sest väljaspool in-
toneerimisprotsessi ei saa olla muusikat.

Sõnakeeles on intonatsioon oluline abivahend kõne täp-
suse ja ilmekuse saavutamiseks.

§ 7. Kõneühikud

Inimkõne kujutab endast pidevat häälikute voolu, mis
liigendatakse parema arusaadavuse huvides vähemateks mõtteühi-
kuteks foneetiliste vahendite kaasabil. Liigendamise aluseks
on keele grammatiline struktuur. Keele põhiliseks struktuuri-
ühikuks on lause.

Lausefoneetika eristab järgmisi kõneühikuid: lause, sün-
tagma ehk fraseerimisühik ja rütmiline rühm kui kõnerütmi
ühik.

Kõne rütmilis-meloodilise struktuuri uurimine foneeti-
lisest ja fonoloogilisest aspektist moodustab lausefoneetika
sisu. Seda foneetika ala on võrdlemisi vähe uuritud. Eesti
keeles ei ole lausefoneetikat seni süstemaatiliselt uuritud.
On olemas vaid üksikuid sellekohaseid tähelepänekuid gram-
matikateostes. Kõnesolevate ridade autor on teinud esimese
ulatuslikuma lausefoneetilise uurimuse eesti kõnekeele alal
rõõbiti teiste keeltega. Uurimus on avaldatud vene keeles
ingliskeelse kokkuvõttega.¹

Тонические средства речи I-II. ТПИ, Таллин 1964, 340 стр.

P.Vaarask. The Tone Elements of Speech. Conclusions. TPI,
Tallinn 1964, 28 lk.

§ 8. Lause kui põhiline kõnekeele ühik

Lause moodustab oma sõnalise koostise, sõnajarjestuse ja intonatsiooniga ühtse terviku. Lauset võib lugeda peamiseks mõtte kujundamise ja väljendamise vormiks. Igasuguse kõneanalüüsi ja liigendamise puhul tuleb kasutada lähteühikuna lauset. Kõnes esineb lause kui lõpetatud süntaktilis-foneetiline informatsioonühik, milles formeeritakse kõneleja mõttekäiku, mis väljendab tegelikkuse esemete ja nähtuste vastastikuseid suhteid.

Õeldust järeldub, et lause kui lõplik kommunikatsioonühik kujutab endast intonatsiooni ja tähenduse ühtsust, milles realiseerub kommunikatsiooni eesmärk. See ühtsus võib koosneda mitmest fraseerimisühikust, mis on ühendatud üheks tervikuks intonatsiooni lõppkadentsiga. Informatsioon lauses kulgeb leksikaalsete, grammatiliste ja rütmilis-meloodiliste väljendusvahendite ühtsuses. Nende vahendite vastastikune mõju (interaktsioon) määrab ka lause kommunikatiivse tüübi (väide, küsimus, käsk, hüüe jne.).

Lause ilma intonatsioonita on mitmetähenduslik. Akadeemik L.V.Štšerba näiteks, avastab venekeelses laiendamata lihtlauses kaheksa erinevat tähendust, mida ei ole võimalik väljendada grammatiliste vahenditega, kuid on võimalik väljendada intonatsiooniga. Samasugune nähtus esineb ka teistes keeltes.

Ei ole niivõrd monotoonset keelt, mis ei eristaks toone. Erinevused võivad esineda intonatsiooni dünaamilise või meloodilise komponendi kasutamises fonoloogilisel otstarbel. Prof. D.N. Kudrjavski leidis, et Moskva vene keeles domineeris 20.sajandi algul meloodiline element, aga Leningradis oli ülekaalus dünaamiline element.

§ 9. Süntagma kui fraseerimisühik

Kõnevoolu liigendamine ei piirdu lausetega. Lause liigendub vähemateks lõikudeks, mis moodustavad omaette mõttevõi tähendusühikud antud kõnekontekstis. Selliseid lause alajaotusi nimetatakse foneetilises kirjanduses mitmesuguste terminitega, nagu: kõnetakt, mõtterühm, tähendusrühm, hingamisrühm, kõnelüli, toonrühm ehk tonaalne rühm, hääldusrühm, intonatsioonirühm, meloodiline rühm, fraseerimisühik, fraas ja lõpuks süntagma.

Kõigist neist terminitest on kõige sobivam süntagma, sest et see termin vastab kõne lausefoneetilisele liigendamisele ja viitab liigendatava kõne süntaktilis-foneetilisele aspektile. Sel põhjusel leiab termin "süntagma" üha laiemat rakendust Nõukogude ja teiste sotsialismimaade keeleteaduses, tõrjudes välja loendatud ühekülgsed terminid.

Akadeemik Štšerba võttis süntagma termini üle Baudouin'lt ja rakendas selle uue sisuga lausefoneetikasse. Baudouin kasutas seda terminit sõna tähistamiseks lausesees, et eraldada teda isoleeritud sõnast. Uues tähenduses hakkas Štšerba süntagmaks nimetama foneetilist ühikut, mis väljendab mõttetervikut kõne- ja mõtlemisprotsessis ja mis võib koosneda nii ühest kui ka tervest reast rütmilistest rühmadest. Rütmiliseks rühmaks nimetas Štšerba sõnade ühendit, mis on ühendatud ühe sõnarõhuga.

F.de Saussure tähistas terminiga süntagma iga kaht keeleelementi, mis on määrava ja määratava vahekorras. Sellisteks elementideks võivad olla kaks omavahel seotud sõna (väline süntagma) kui ka kaks sõnaosa (sisemine süntagma), või isegi grammatiliselt seotud sõnade rühm. Saussure'i poolt antud tähenduses tarvitab süntagmat ka nõukogude keeleteadlane A.Reformatski.

Štšerba poolt antud süntagma määrangust järeldub, et ta kasutab süntagmat kui ühist terminit kõnevoolu liigendamise süntaktilise ja foneetilise aspekti tähistamiseks. Seega ei ole see termin seotud ainult süntaksiga ega ainult foneeti-

kaga, vaid on süntaktilis-foneetiline kaksiktermin.

Mõned keeleteadlased peavad süntagmat puhtsüntaktiliseks terminiks ilma igasuguste foneetiliste tunnusteta. Nii näiteks samastab G.R. Tukumtsev süntagmat lauseliikmega ja soovib süntagma asemel lausefoneetikas tarvitusele võtta termin "kõnetakt".

Põhjaliku kriitilise ülevaate mitmesugustest seisukohadest süntagma suhtes annab akadeemik V.V. Vinogradov oma monograafias "Süntagma mõiste vene keele süntaksis" 1950 (vene keeles). Vinogradov annab eitava hinnangu Saussure'i laialivalguvale süntagma määrangule, vaidleb vastu Štšerba süntagma definitsiooni kahepaiksusele ja püüab kujundada omapoolset puhtsüntaktilist süntagma teooriat, milles süntagma mõiste oleks vaba kõrvalistest foneetilisest tunnustest. Kuid ta ei saa eitada süntagmale omaseid ekspressiivseid intonatsioonide kõneprotsessis ja ta on sunnitud tagasi pöörduma Štšerba põhihoiaku juurde oma süntagma teorias. Nii tunnustabki ta lõpuks süntagma stilistilise süntaksi kategooriaks, nagu Štšerba, ja esitab ka vastava süntagma definitsiooni: "Süntagma — see on semantilis-süntaktiline kõneühik, mis peegeldab tükikest reaalsust ja on täidetud antud kommunikatsiooni elava ekspressiivsusega ja intonatsiooniga." Ei ole raske mõista, et selles piltlikus definitsioonis peegeldub mitte ainult süntagma süntaktiline, vaid ka foneetiline tunnusjoon, nagu see esineb Štšerbalgi.

Käesoleva töö autor tunnustab Štšerba seisukoha põhjendatuse süntagma olemuse ja spetsiifika määratlemisel. Ta ainult tahaks täendada Štšerba definitsiooni mõnede momentidega, mis on olulised süntagma foneetiliseks karakteriseerimiseks.

Seega kujuneks süntagma definitsioon järgmiseks: süntagma on kõneprotsessis lahutamatu fonatsiooniline kõneühik, mis kujutab endast grammatilist ja tähenduslikku ühtsust, mida vormistab ja piiristab intonatsioon koos süntagma rõhuga ja harilikult lühikese pausiga.

Paus ei ole süntagma alatine ega oluline tunnus. Mõned keeleteadlased peavad aga just pausi kõnevoolu liigendamise vahendiks.¹

§ 10. Rütmiline rühm ehk toonrühm

Kirjatekstis on keele ühikuks sõna. Suulises väljendusvormis on fraseerimistühikuks süntagma. Kõnes süntagma ei liigendu vähemateks ühikuteks, kuigi tema koostis võib olla suurem või vähem sõltuvalt kõne tempost. Süntagma koosseisu kuuluvad vähemad toonühikud, mida nimetatakse toonrühmadeks ehk rütmilisteks rühmadeks, mis annavad süntagmale omase rütmi.

Rütmiline rühm on ühe tipptooniga foneetilis-semantiline ühik, millesse kuulub põhisõna koos selle prokliisi ja enkliisiga. Sõna tipptooniks nimetatakse sõna tuumasilbi tooni, mis selle silbi teiste hulgast esile tõstab. Prokliisiks nimetatakse põhisõnaga hääldelemises liitunud eelsõnu või silpe ja enkliisiks — liitunud järelsõnu või silpe, millel ei ole oma tipptooni (-rõhku), näit. su 'silma all. Prokliisi ja enkliisi esineb väga rikkalikult analüütilistes keeltes, kus sõnadevahelisi grammatilisi suhteid väljendatakse abisõnadega, näit. inglise keeles: the 'leg of the 'table, prantsuse keeles: au bout de la 'rue.

Seega esinevad inglise ja prantsuse keeles sõnaühendid rütmiliste rühmade näol. Üks või mitu rütmilist rühma moodustavad süntagma.

Süntheetilistes keeltes (näit. eesti, vene) liituvad grammatilised tähendused sõna endaga muutelõppude näol. See tingib omakorda erinevusi kummagi keelterühma kõnerütmis.

§ 11. Sõna tonaalne vormistamine

Sõna kujutab endast leksikaalsete ja grammatiliste tähenduste ja morfoloogilise struktuuri ühtsust, mis vormistatakse kõnes artikulaatoorselt ja tonaalselt.

¹ Vt. П.Ваараск. Тонические средства речи I, Таллин 1964, стр.19-21

Sõna tipptoon tõstab esile sõna tuumasilbi ja vastandab selle teiste silpidega tonaalse intervalliga, moodustades sõna toonrühma ehk sõnamotiivi.

Muusikas nimetatakse motiiviks kõige lakoonilisemat intonatsiooni, mis sisaldab ühe aktsendi. See on meloodia lühim rütmiline ühik, mis vastab värsijalale värsiehituses ja rütmilisele rühmale kõnes.

Sõnamotiiv on kas isoleeritud või seotud intonatsiooni lõik olenevalt sõna suhtest lausega. Sõna kuulub iseseisva leksikaalgrammatilise ühikuna vastava keele sõnavarasse ja täidab nominatiivset funktsiooni keeles. Sõnas peituvad ka ekspressiivsed varjundid, mida väljendatakse vastava tonaalse kujundiga. Need on sõna stilistilised erisused.

Sõna tonaalse organisatsiooni suhtes esineb keeleteadlaste hulgas lahkarvamusi. Nii näiteks ei tunnusta Moskva foneetik G.P. Torsujev üksiksõna tonaalset organisatsiooni. Ta väidab, et selle saab sõna alles lauses. Leningradi foneetik L.R. Zinder aga leiab, et mitte ainult sõna, vaid silbitipud ja isegi vokaalid kannavad endas muusikalist tooni.

Üks osa keeleteadlasi tunnusab muusikalise tooni olemasolu ainult nn. toonkeeltes (hiina, vietnami ja bantu keeled), kuna Euroopa keeltes (välja arvatud mõned erandid) tunnustavad nad ainult sõna dünaamilist rõhku. Neid võiks nimetada "trummiteooria" esindajateks keeleteaduses. Eksperimentaalfoneetika ja kõnepraktika kummutavad selle teooria kui tegelikkusele mittevastava.

Sõnamotiiv ühendab kõik üksiku sõna silbid tuumasilbi ümber ja kujundab sõnast nominatiivse ühiku vastava nominatiivse intervalliga. Eesti keeles eraldatakse sõna tuumasilp teistest kõrgema tooniga ja sõnamotiiv moodustab langeva nominatiivse intervalli. Ülipikal vältel on langev glissando toon. Sõna lühikeste tuumasilpide tipptooni neis keeltes ei pikendata, milles silpide vältusel on fonoloogiline funktsioon (eesti, saksa, inglise keel).

§ 12. Toonivaheldus üksiksõnas ja selle fonoloogiline funktsioon

Toonelement karakteriseerib, individualiseerib ja identifitseerib sõna foneetiliselt, aga ta täidab ka fonoloogilisi funktsioone, eristades leksikaalseid ja grammatilisi tähendusi ja väljendades modaalseid suhteid. Neid funktsioone väljendatakse toonide vaheldumisega ühes ja samas või kahes erinevas silbis.

Funktsionaalseid toonelemente nimetatakse ka tooni foneemideks ehk toneemideks (intoneemideks) analoogiliselt artikulatsioonilise foneemidele. Toneemidest kujundatakse sõnamotiiv, süntagma- ja lauseintonatsioon.

Toonivahelduse võiksime jaotada kolme liiki:

1. Kahekohane ühetooniline toonivaheldus sõna eri silpides leksikaalsete ja grammatiliste tähenduste väljendamiseks.
2. Mitmetooniline toonivaheldus ühes ja samas silbis sõna leksikaalsete tähenduste eristamiseks.
3. Mitmetooniline toonivaheldus modaalsete suhete väljendamiseks sõnas.

§ 13. Kahekohane toonivaheldus sõna kahes eri silbis leksikaalsete ja grammatiliste tähenduste väljendamiseks

Paljude sõnade häälikukompleksid on homonüümsed. Neile vastavaid tähendusi eristatakse mitmeti: niihästi isoleeritud kui ka kontekstuaalses sõnas leksikaalsete, morfoloogiliste, süntaktiliste ja tonaalsete vahenditega. Üheks tähtsaks vahendiks homonüümsete häälikukomplekside diferentseerimiseks on toonrõhk ehk toonivaheldus kahes eri silbis.

Eesti keeles kasutatakse seda vahendit laensõnades. See seisneb tuumasilpide vahelduses seoses tooni- ja vältevaheldu-

sega, näit. aktivist-aktivist, kommunist-kommunist, 'kreedit-krediit jt.

Samasugust nähtust võime kohata vene põhisõnavaras, näit. мýка - мукà, кружки - кружки, замоk - замоk jt.

Saksa vernakulaarsõnavaras esineb järgmisi näiteid: 'damit-da'mit, 'durchschneiden-durchschneiden, 'übersetzen-übersetzen jt.

Inglise keeles on toonivaheldus tuumasilbis seotud vokaalide reduktsiooniga teistes silpides, näit. 'conduct-oonduct, 'invalid-invalid, 'object-object.

Esitatud inglise keele näiteis toonivaheldus muudab samaegselt sõna tähenduse ja liigi.

§ 14. Toonivaheldus liitsõnades leksikaal-tähenduse muutmisega

Liitsõnadel on reeglina üks tiptoon tuumasilbil, mis asetseb esimeses elemendis eesti, saksa ja inglise keeles, viimases elemendis aga vene ja prantsuse keeles.

Vene ja prantsuse keeles ei esine tiptoonide vaheldust liitsõnades. Prantsuse keele liitsõna moodustab lahutamatu toonrühma positsioonilise tiptoon ga viimasel silbil, mis ei luba mingit toonivaheldust. Vene keeles on liitsõna komponendid grammatiliselt tihedalt seotud, mis samuti ei luba toonivaheldust ega komponentide eraldamist, näit. леdóкóл, парóвóз, теплóхóд.

Kaksiktiptoon eesti, saksa ja inglise liitsõnades muudab need sõnad sõnähenditeks koos leksikaalse tähenduse muutmisega, näit.

eesti keeles: 'vaenelaps - 'vaene 'laps,
'suurtükk - 'suur 'tükk,
'härjapea - 'härja 'pea jt.,

saksa keeles: 'Eindruck - 'Ein 'druck,
'Einschnitt - 'Ein 'schnitt,
'Siebensachen - 'Sieben 'Sachen jt.,

inglise keeles: 'greenhouse - 'green 'house,
'blackbird - 'black 'bird,
'blackleg - 'black 'leg jt.

§ 15. Mitmetooniline toonivaheldus ühes ja samas silbis sõna leksikaalsete tähenduste eristamiseks

Tüüpiliseks mitmetoonilise (polütoonilise) toonivaheldusega keeleks on hiina keel. Hiina kirjakeeles ("putunhua") kasutatakse nelja tooni ühes ja samas silbis sõnatähenduste eristamise funktsiooniga:

- 1) kõrgtoon,
- 2) tõusev toon (1. tooni tasemelt),
- 3) langev-tõusev toon (sügava langusega),
- 4) langev toon (kiire langusega 1. tooni tasemelt).

Hiina ühesilbilistel tüvisõnadel ei ole grammatilisi muutevorme. Selle asemel on neil neli vahelduvat tooni, mis muudavad sõnade leksikaalset tähendust.

Rööbiti diferentseerivate toonidega tarvitatakse hiina keeles ulatuslikult sõnade liitmist ja süntaktilisi vahendeid, nagu afikssõnad ("tühisõnad") ja range sõnade järjestus. Liitsõnades ja kontekstis võivad silbitoonid nivelleeruda ja üle kanduda kooskõlas väljenduse mõtte diferentseerimise vajadusega, näit. liitsõnades: daolu - tee, tänav,
daolu - teed näitama.

Sõnade liitmist kasutatakse leksikaalse tähenduse täpsustamiseks sel teel, et liidetakse mitu mitme tähendusega sõna, kui neil on üks ühine tähendus.

§ 16. Mitmetooniline toonivaheldus modaalsete suhete väljendamiseks sõnas

Isoleeritud sõna võib saada kommunikatiivse tähenduse ja muutuda iseseisvaks väljenduselemendiks konkreetse situatsiooni kirjeldamisel. Selleks kasutatakse jaatavat-eitavat, küsivat ja käsk- või hüüdtooni. Väga tüüpilised sedalaadi toonivaheldusega sõnad on jaatussõnad jaa ja eitussõna ei.

Besti jaatusõna jaa ühetoonilise või kitsa langusintervalliga väljendab lihtsat nõusolekut. Laia intervalliga langev toon väljendab veendunud nõusolekut: jaa, muidugi. Kitsas tõsuintervall ergutab kõne jätkamist (näit. telefoni juures). Lai tõsuintervall väljendab taasküsimust: kas see on tõesti nii? Langev-tõusev glissando toon (liugtoon) väljendab ebakindlust ja kahtlust: võib olla. Tõusev-langev glissando toon väljendab üllatust, ootamatust, järsku taipamist, irooniat, ähvardust jne.

Samuti väljendab ka eitussõna ei veendumuse, kahtluse, ebakindluse ja teiste modaalsete suhete mitmesuguseid astmeid. Ühetooniline või kitsa langusega ei väljendab harilikku eitamist ja mittenõusolekut. Keskmise tõusuga ei väljendab taasküsimust: kas te ütlesite ei? Laia tõsuintervalliga ei väljendab ähvardust: saame näha! Laia langusintervalliga ei väljendab vastuvaidlemist: ma ei mõelnud nii, see ei ole nii. Langev-tõusev ei väljendab rahulolematust, pettumust, hoiatust jne. Tõusev-langev ei väljendab sügavat veendumust vastupidises. See toon väljendab ka sarkasmi, üllatust, irooniat jne.

§ 17. Süntagma tonaalne vormistamine ja piiristamine

Eelmistes paragrahvides vaatlesime toonvahendite funktsioone isoleeritud üksiksõnades. Käesolevas paragrahvis alustame toonvahendite funktsioonide vaatlust süntagma.

Süntagma toimub peamõtet kandva sõna esiletõstmise kolmel viisil:

1. Süntagma viimase rõhulise sõna tuumasilbi tonaalse esiletõstmisega (nn. süntagmarõhuga).

2. Väljenduse tähendustsentri esiletõstmisega loogilise toonrõhu abil. See võib toimuda süntagma igas sõnas, mille abil väljendatakse antud konkreetset situatsiooni.

3. Väljenduse tundelis-tahtelise tsentri esiletõstmisega emfaatilise toonrõhu abil.

Foneetiliselt vormistatakse süntagma toonide meloodilise sekventsiga ja piiristatakse järgnevast süntagmast

lõpptooniga. Süntagma lõpptooniks nimetatakse tema viimase rõhulise sõna tuumasilbi tooni koos enkliitiliste järeltoonidega, kui need on olemas. See toon ühendabki süntagma ühtseks terviklikuks, kõnes jagamatuks fraseerimisühikuks. Lingvistikas nimetatakse süntagma piiristavat tooni tavaliselt lauserõhuks, fraasirõhuks, traditsiooniliseks, grammatiliseks, rütmiliseks või süntagmarõhuks.

Kõige iseloomustavam on see rõhk prantsuse keelele, kus sõnarõhkude asemel esineb ainult fraasirõhk ehk lõpptoon iga süntagma või iseseisva rütmilise rühma viimasel silbil. Traditsiooni põhjal nimetatakse seda tooni prantsuse süntagma rütmiliseks rõhuks. Erinevalt teistest keeltest puudub prantsuse keele rütmilistes rühmades ja süntagmades enkliis.

Kui lauses on mitu süntagmat, siis nimetatakse viimast süntagmat terminaalseks ehk lõppsüntagmaks ja eelmisi vahepealseteks ehk mediaalseteks süntagmadeks. Järgnevais näiteis esineb üks mediaalne ja üks terminaalne süntagma. Esitatud prantsuskeelses lauses on kaks mediaalset süntagmat.

Esti keel: Parem targa laitus | kui rumala kiitus.

Mediaalse süntagma: Parem targa laitus ..... lõpptooniks on sõna 'laitus' tipptoon, millele järgneb enkliitiline toon keskmisel tasandil. See näitab intonatsiooni lõpetamatust, pooliklust, mis nõuab mõttekäigu ja väljenduse jätkamist.

Terminaalse süntagma ..... kui rumala kiitus lõpptooniks on sõna 'kiitus' tipptoon, millele järgneb enkliitiline toon madalal tasandil. See näitab mõtte ja väljenduse lõpetatust.

Vene keel: Выделение слога в слове / называется слоговым ударением.

Mediaalne süntagma: Выделение слога в слове lõpeb kõrgtooniga. Samuti on enkliis kõrgtoonis. See toon näitab mõtte ja väljenduse lõpetamatust. Terminaalne süntagma называется слоговым ударением lõpptoon koos enkliisiga on madalal tasandil, mis näitab lõpetatust.

Saksa keel: Wenn du Zeit hast / besuch uns mal!

Mediaalse süntagma Wenn du Zeit hast piiriks on siin kõrge tipptoon koos niisama kõrge enkliisiga.

Terminaalne süntagma ..... besuch uns mal! lõpeb kahe enkliitilise tooniga madalal tasandil. Tipptooni ja enkliisi intervall on lai.

Inglise keel: When you're angry, / count a hundred.

Erinevalt eelmistele näidetele on siin mediaalse süntagma lõppsõna tipptoon madalal tasandil, kuid enkliis lõpeb tõusvas toonis, mis näitab lõpetamatust. Terminaalne süntagma count a hundred lõpeb langeva tooniga madalal tasandil.

Prantsuse keel: Après les leçons / Pierre et André / sortent ensemble de l'école.

Selles näites on esimesel kahel süntagmal progressiivselt tõusev toon, kuna terminaaleses süntagmas teon tõuseb progressiivselt ja langeb järsult lõppsilbil madalale tasandile. Sellest näitest nähtub, et prantsuse süntagmal ei ole enkliisi.

Kokku võttes võib nentida, et kõigis esitatud näidetes väljendatakse lõpetatust süntagmas langeva laia lõppintervalliga madalal tasandil, kuna katkestatud mõtet väljendatakse tõusva lõppintervalliga, välja arvatud eesti keeles, kus lõpetamata mõtte väljendamiseks süntagmas kasutatakse kitsast langevat intervalli poolkõrgel või keskmisel tasandil tipptoon ja enkliisi vahel.

Süntagma tonaalne vormistamine on vahend lause mõtestatud foneetiliseks liigendamiseks kõneprotsessis. Süntagmade mõtestatud foneetiline piiristamine eeldab kõne õiget grammatilis-semantilist liigendamist mõtteühikuteks. Seega moodustab süntagma tonaalselt vormistatud grammatilis-semantilise ühtsuse. Nii nagu sõnamotiiv on lahutamatu seotud sõnaga, nii on ka süntagma tonaalne organisatsioon lahutamatu seotud süntagmaga inimkõne liigendamisel.

§ 18. Süntagma tähendustsentri tonaalne esiletõstmine loogilise rõhu abil

Loogiline rõhk on süntagmarõhu erijuhtum ja seda kasutatakse erakordses kõnesituatsioonis, s.o. siis, kui on tarvis tähendustsentrina esile tõsta mistahes sõna, millele ei lange süntagmarõhk. Loogiline rõhk on eriti vajalik neis keeltes, kus range sõnajärjestus ei võimalda inversiooni.

Kuid ka vabama sõnajärjestusega keeltes ei ole inversioon igakord võimalik. Inversioon ei ole näiteks võimalik, kui alus ja sihitis ei erine oma grammatiliselt muutevormilt, nagu eestikeelses lauses: isa ootab ema.

Loogilise rõhu foneetiline väljendus seisneb tonaalses grupeeriingus esiletõstetava sõna tuumasilbi tiptooni ümber. Seejuures muutuvad kõik teised silbid ja sõnad prokliisiks ja enkliisiks madalal tasandil. Seoses tähendustsentri nihkumisega mõnele teisele sõnale nihkub ka tonaalne grupeeriing ja koondub uue sõna tiptooni ümber.

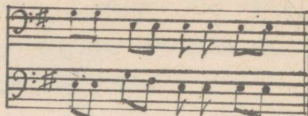
Nii näiteks on võimalik eestikeelses lauses: Tema andis mulle selle raamatu nihutada loogilist rõhku järgemööda igale sõnale. Seoses sellega koondub ka tonaalne grupeeriing ühelt tuumasilbi tiptoonilt teise ümber. Nii saame antud lausest järgemööda viis tonaalset grupeeriingut:

1. 'Tema . . . . .
2. Tema 'andis . . . . .
3. Tema andis 'mulle . . . . .
4. Tema andis mulle 'selle . . . . .
5. Tema andis mulle selle 'raamatu.

Nagu näitas H.Tampere¹, mängib loogiline rõhk tähtsat osa eesti rahvaviiside moduleerimisel. Loogilise rõhuga sõna annab tiptooni fraasi meloodilisele modulatsioonile, näit.:

¹ H.Tampere. Mõningaid mõtteid eesti rahvaviisist ja selle uurimismeetodist, Tallinn 1934.

'Tuli täidab luud ja liha
Tuli 'täidab luud ja liha

§ 19. Loogilise toonrõhu funktsioonid

Loogilist rõhku kasutatakse tavaliselt uute mõistete esiletõstmiseks, mõistete vastandamiseks, võrdluste ja kokkuvõtete rõhutamiseks. Kui sõna väljendab uut fakti või olukorda, siis ta tõstetakse esile loogilise rõhuga. Seejuures tuntud või juba mainitud fakte esile ei tõsteta.

1. Uudsuse ja ootamatuse rõhutamine

"Kulaline tuli. Võta külaliselt "mantel ära. Näe, "vihm teeb meile muret.

2. Vastandatud mõistete esiletõstmine

Kui "pead ei ole, siis peab "jalgu olema.

"Rikas on haige - teavad "kõik.

"Vaene on haige - ei tea "keegi. (Vanasõna).

3. Vastandatud sõnaosade rõhutamine

Ma ei ütelnud, et nad on kasu"tatud, vaid et nad on kasu"ta"matud.

4. Võrdluse rõhutamine

Ülemaks kui "hõbevara,

Kallimaks kui "kullakoormad

Tuleb "tarkus tunnistada.

5. Kokkuvõtte rõhutamine

"Kõik möödub: palavad pisarad ja hurm.

"Kõik jääb inimestele, nii hea kui halb.

§ 20. Süntagma tundelis-tahtelise tsentri tonaalne esiletõstmine ehk emfaatiline toonrõhk¹

Omavahelises keelelises suhtlemises inimesed väljendavad mitte ainult mõtteid, vaid ka tundeid ja tahteavaldusi. Koos ideedega inimene väljendab oma suhtumist kõneobjektisse, oma tundelist häälestust kuulajate suhtes, aga ka tahet mõjustada kuulajaid ja saavutada soovitatavat tulemust. Mõte omandab dünaamilise jõu alles siis, kui ta on küllastatud tugevast tundest. "Ilma inimlike emotsioonideta ei ole iialgi olnud, ei ole ega saagi olla inimlikku tõetsimist."(Lenin)

Aktiivsete emotsioonide väljendamisel muutub kõnetempo kiiremaks ja helitoon kõrgemaks (vaimustus, viha).

Passiivsete emotsioonide väljendamisel kõnetempo aeglustub ja toon langeb (kurbus, hirm).

Emotsioonide väljendamise grammatiliseks vormiks on hüüdlause; tahteavalduste väljendusvormiks on käsklause. Nende lausete foneetiline vormistamine toimub emotsionaal-emfaatilise intonatsiooni abil. Süntagma tundelis-tahtelise tsentri esiletõstmine toimub emfaatilise toonrõhu abil, mis kujutab endast loogilise toonrõhu erijuhtumit.

Kui loogiline toonrõhk tõstab sõna esile tähendusliku tunnuse järgi, siis emfaatiline toonrõhk teeb seda emotsionaalse küllastusastme järgi. Seda saavutatakse pantomimiliste ja tonaalsete vahenditega.

Emotsionaalse rõhutamise üldkarakteristikaks on lai tonaalne intervall rõhutatud ja rõhutamata silpide vahel.

Besti keeles kasutatakse emfaatilise rõhutamise puhul laiendatud toonintervalli; rõhujärgse silbi vokaali pikendamist lühikese lahtise silbi järel kahesilbilistes sõnades (tulè...n); kinnise silbi lõppkonsonandi pikendamist tugevaastmelise sõna lühikese vokaali järel (väi...ja); diftongi teise elemendi pikendamist lahtises silbis (kaù...gel); tempo aeglustamist või kiirendamist; rõhujärgsete silpide staccato hääldamist; kaksiktooni kasutamist liitsõnades ('suure'pära-ne).

¹

П.Ваараск.Тонические средства речи I. Таллин 1964, стр. 108-112.

Inglise keeles muudab emfaatiline toonrõhk kõik silbid peale tippsilbi prokliisiks ja enkliisiks, tipptooni ja prokliisi- või enkliisivaheline intervall laleneb või, vastupidi, kitseneb ülemääraselt; kasutatakse kurgusulghäälikut (glottal stop); muudetakse vokaali kvantiteeti ja tämbrit; kasutatakse vastavaid žeste ja miimikat. Peale selle kasutatakse liittooni, mis erakordselt pikendab rõhualust vokaali.

Saksa keeles tõuseb emfaatilise toonrõhu mõjul helitoon järsult; kurgusulghäälik (Knacklaut) hääldatakse eriti teravalt; algkonsonandid k, p, t, eriti t, hääldatakse tugevasti aspireeritult; pikendatakse pikka rõhulist vokaali (mitte lühikest!); liitsõnades kasutatakse kaksiktooni (schwebende Betonung).

Vene keeles emfaatiline toonrõhk pikendab vastava tippsilbi vokaali koos vastava tooniga: Мά ... тупки!
Бá ... тупки!

Prantsuse keeles emfaatiline toonrõhk tugevdab ja pikendab rõhualuse sõna esimest konsonanti ja kõrgendab sama silbi vokaali helitooni ilma pikendamiseta: charmante /ʃ:ɑ̃mɑ:t/.

§ 21. Lauseintonatsioon

Eesti kõneintonatsiooni foneetilise iseloomu ja fonoloogiliste funktsioonide kohta on väga vähe materjali foneetilises kirjanduses. Nagu juba öeldud, ei tegele W.E. Peters oma sellealases töös intonatsiooni keeleliste funktsioonidega, vaid taotleb mittekeelelist eesmärki: määrata eestlaste antropoloogilist tüüpi või rassilist kuuluvust.

Keelealase uurimusena võiks nimetada E.Põldre eksperimentaalset uurimust helikõrguse, kvantiteedi ja dünaamilise rõhu vastastikusest sõltuvusest.¹ Hoolimata sellest, et ta teeb W.E.Petersi mõjul ekslikke üldistusi intonatsiooni olemuse kohta, lähtub tema konkreetne uurimus siiski keeleli-

¹ E.Põldre. Intonatsiooni, kvantiteedi ja dünaamilise rõhu suhteist eesti keeles. Ajakiri "Eesti Keel", Tartu 1937, lk.164-181.

gest aspektist, käsitledes uurimisobjekti foneetilist ise-
loomu.

Huvi pakub ka H.Tampere uurimus eesti rahvaviisi ja kõ-
nemeloodia kõrvutamisesest ja loogilise rõhu osatähtsusest rah-
valaulu meloodiliste variatsioonide loomisel.¹ Ka H.Tampere
üldistused intonatsioonile olemuse kohta on mõjustatud W.E.Pe-
tersi teooriast ja sisaldavad ekslikke väiteid, mida ei kin-
nita keelelised faktid.

Täiesti ekslik on W.E.Petersi levitatud vaade (mis ka
eesti keele foneetikas on juurdunud), nagu oleks eesti ja ve-
ne kõneintonatsioon ainult langev ja läänekeelte intonatsioon
ainult tõusev. Lingvistiline analüüs ei saa seda väidet kin-
nitada. Nii eesti kui ka teistes keeltes vahelduvad intonatsi-
oonis tõus ja langus vastavalt neile keelelistele funktsioo-
nidele, mis intonatsioonil on kõnes tähta. Nii näiteks vahel-
duvad eesti lauses pidevalt tõus ja langus vastavalt lause
koostise rõhulistele ja rõhuta elementidele. Rõhuliste sõnade
tippsilbid hääldatakse tavaliselt kõrgtoonis, tippsilpide
ees- ja järelsilbid hääldatakse nagu prokliis ja enkliis kas
keskkõrges, kesk- või madaltoonis vastavalt lauseelementide
omavahelise seose iseloomule ja lauseterviku mõttele.

Mõtte lõpetamist väljendatakse igas keeles madala lõpp-
tooniga. Mõtte edasikestmist väljendatakse kas kõrge, kesk-
kõrge või tõusva tooniga.

Nii, näiteks, on eesti keeles lõpetamata mõtte tunnu-
seks vahepealses süntagmas kõrge tiptoon või keskkõrge en-
kliis;

vene keeles lõpeb lõpetamata mõttega vahepealne süntag-
ma kõrge tiptooniga ja kõrge või keskkõrge enkliisiga;

saksa keeles on lõpetamata süntagma tunnuseks kõrge
tiptoon ja kõrge enkliis;

prantsuse keeles omavad kõik vahepealsed süntagmad
progressiivselt tõusvat tooni;

¹ H.Tampere. Mõningaid mõtteid eesti rahvaviisist ja selle
uurimismeetodist. Tallinn 1934.

inglise keeles domineerib süntagmas astmeliselt langev toonide rida, kusjuures lõpetamatuse tunnuseks on viimase rõhulise silbi glissando tõus, kui sellele ei järgne enkliis. Enkliisi olemasolu puhul tõusevad progressiivselt enkliitilised lõppsilbid. Nii siis, mitte eesti keeles, nagu väidab W.E.Peters, vaid hoopis inglise keeles valitseb astmeliselt langev intonatsioon. Eesti keeles aga liigub intonatsioonilaine vahelduvate tõusude ja mõõnadega olenevalt rõhulistest ja rõhuta silpidest. Kõige suurem langusintervall on seejuures viimase rõhulise ja sellele järgnevate rõhuta silpide vahel, mis tähistab mõtte lõpetamist lauses.

Seega on intonatsiooni üldiseks funktsiooniks lauses mõtte suhtelise lõpetamatuse ja lõpetatuse väljendamine. Mitmelõplik intonatsioon täidab ühendusfunktsiooni lause koostisosade vahel, luues oma katkestatud tooniga ootuspinget, mis nõuab informatsiooni jätkamist. Lõplik intonatsioon vastupidi täidab eraldavat funktsiooni lõpetatud mõttega lauseosade süntagmade ja lausetervikute vahel.

§ 22. Lõpliku intonatsiooni grammatilised funktsioonid

Lõplikku intonatsiooni kasutatakse:

1. Jutustavates lausetes, milles esineb kategooriline jaatamine või eitamine:

- a) teadmata arvu samanimeliste ja samaliigiliste lauseliikmete loendamise puhul: Ta nägi kummalisi loomi ja linde: sääraimaid, määri, kanakulle, mets'näärè ja teisi imelikke olendeid;
- b) lisandi ja selgitavate määruste eraldamiseks lõplikus süntagmas: See on Tallinn, ENSV pealinn. Toiduvalmistamine toimus sageli väljas, väbas õhus;
- c) eksplikatiivsete kõrvallausete eraldamiseks: Sel tütarlapsel, kes on pealegi väga õsav, peaks elus hästi minema;

- d) rindlause koostisosade eraldamiseks: Mees ja naine olid muutunud vanaks, aga nende soov ei olnud veel teostunud.
2. Küsilausete järgmistes liikides:
- a) valikküsimumste viimases alternatiivis: Kas te eelistate veini või limonaadi?
- b) retoorilistes küsimustes: Mis see minule korda läheb?
- c) käskküsimumstes: Kas sa jääd vait?
3. Käsklausetes:
Pange aken kinni! Avage raamatud!
4. Hüüdlausetes:
Küll oli külm talv!
5. Kiillausetes:
Ei ole naljaasi, selles pole kahtlust, taltsutada tiigrit. Igauhele, see on tõsi, niisugune asi ei meeldi.

§ 23. Mittelõpliku intonatsiooni grammatilised funktsioonid

1. Jutustavates lausetes:
- a) põimlausete esimeses osas, olgu see pea- või kõrvallause (eesti ja vene keeles): Kes paremini ja rohkem teeb, saab suuremat tasu. Nõukogude rahvas teadis, mille eest ta võitles.
Когда я вошел в комнату, он читал книгу;
- b) teatud arvu samanimeliste ja samaliigiliste lauseliikmete loendamisel: Meie noorsugu on töökas, julge ja elurõõmus.
2. Valikküsimumste kõigis alternatiivides peale lõppalternatiivi.

3. Käsklausetes, mis väljendavad meelitavat kutset:

Juku, tule koju! Siin on tipptoonide ja enkliisi vahel intervall väike terts.

4. Lisandis, mis järgneb mittelõplikule süntagmale:

Tema isa, helilooja, suri varakult.

TOONVAHENDITE FUNKTSIOONIDE KOKKUVÕTE

§ 24. Toonvahendite funktsioonid üksiksõnas

1. Sõna tippsilbi esiletõstmine.
2. Sõna mõiste eristamine.
3. Sõnaliigi eristamine.
4. Liitsõna vormistamine.
5. Liitsõna eristamine ja piiristamine sama häälikute kompleksiga sõnatühendist.
6. Homofoonide leksikaalse tähenduse eristamine (eesti, vene, saksa ja inglise keeles).
7. Sõna kui toonrühma vormistamine.
8. Sõna muutmine nominatiivse või ekspressiiv-modaalse lause ekvivalendiks.

Toonvahendite funktsioonid kontekstuaalses sõnas (süntagmas ja lauses)

- Lauses tõstetakse sõna esile lause toonrõhuga, mis avaldub:
- 1) süntagma piiristamises (süntagma toonrõhk);
  - 2) lause tähendustsentri esiletõstmises ja nihutamises (loogiline toonrõhk);
  - 3) lause tundelis-tahtelise tsentri esiletõstmises (emfaatiline toonrõhk).

Süntagma toonrõhk on süntagma piirimärgiks. Loogiline toonrõhk konkretiseerib homonüümset lauset ja viib selle mõtte vastavusse konkreetse kõnesituatsiooniga.

Emfaatiline toonrõhk küllastab lause emotsionaalselt või annab talle tahteavalduse sisu.

Loogilise ja emfaatilise toonrõhu mõjul muutuvad kõik tipptooni eel- ja järelsilbid prokliisiks ja enkliisiks. See toob teravalt fookusesse tähendust kandva, tunde- või tahte- elemendi lauses.

§ 25. Lauseintonatsiooni põhifunktsioonid

Mitme keele kõneintonatsiooni kõrvutaval uurimisel on autor avastanud intonatsiooni järgmised põhifunktsioonid:

Üldfunktsioon: häälikulise inimkeele materiaalne fonatsiooniline vormistamine.

Erifunktsioonid:

Formaalsed funktsioonid:

1. Ühendav funktsioon: kõneühikute ühendamine ja vormistamine (sõna, sõnaühend, süntagma, lause).
2. Piiristav funktsioon: sõnade, sõnaühendite, süntagmade ja lausete piiristamine.
3. Nominatiivne funktsioon: leksikaalsete ja grammatiliste ühikute äratundmine ja identifitseerimine.
4. Esteetilis-stilistiline funktsioon.

Semantilised funktsioonid:

5. Mõtte lõplikkuse väljendamine (süntagma ja lauses).
6. Mõtte mittelõplikkuse väljendamine (süntagma ja lauses).
7. Mõtte ülemineku väljendamise funktsioon:
  - a) otsekoheseks ja selgesõnaliseks väljenduseks mittelõplike mediaalsete süntagmade ahelas;
  - b) implikatsiooniks — mõeldava allteksti või küsimusele oodatava vastuse näol.
8. Leksikaalsete tähenduste väljendamine.
9. Grammatiliste tähenduste väljendamine.

10. Sõnade või morfeemide esiletõstmise funktsioon süntagma või lause situatiivses kontekstis.

Modaalsed funktsioonid

11. Informatsioon tegelikkuse kohta: jaatused, eitused, küsimused, tõenäosus, oletus, kahtlus jne.
12. Emotsionaalse suhtumise väljendamine kõneobjektisse ja kuulajaisse.
13. Tahteavalduste väljendamine: tung saavutada soovitatavat efekti, organiseerivad tahteavaldused jne.

Lõppsõna

Käesolevas ülevaates on vastandatud kaks vaatekohta kõneintonatsioonile: antropoloogiline ja lingvistiline.

Antropoloogiliselt seisukohalt ei väljenda intonatsioon intellekti, tundeid ega tahet, vaid mingit muutumatut antropoloogilist omadust, mille alusel püütakse inimkonda liigitada klassidesse, tüüpidesse, rassidesse. Seejuures väidetakse, et langev intonatsioon on madalama inimtüübi ja tõusev intonatsioon on kõrgema inimtüübi või rassi tunnuseks.

Intonatsiooni lingvistiline käsitlus lähtub intonatsiooni sotsiaalsest funktsioonist inimestevahelise keelelise suhtlemise protsessis. Sellelt seisukohalt on intonatsioon muutlik ja painduv foneetiline ja fonoloogiline vahend, mis täpsustab ja ilmestab sõnalis-grammatilist väljendusviisi, rikastab mõtteavaldusi tunde- ja tahteelementidega, muutes sõnakeele maksimaalselt efektiivseks ühiskondlikuks suhtlemisvahendiks.

Kuidas intonatsioon seda tegelikult teostab, seda näitab eelnev ülevaade intonatsiooni funktsioonidest inimkõnes. Lingvistiline uurimus aitab kummutada eksiõpetuse intonatsioonist kui rassilise alaväärsuse või üleoleku kriiteeriumist ja rahvaste rassilise diskrimineerimise vahendist.

Sisukord

	lk.
Sissejuhatus	3
Kõneintonatsiooni olemus	6
§ 1. Inimkõne ja intonatsioon	6
§ 2. Kirjatekst ja kõne	7
§ 3. Kõnevool ja selle liigendamine	8
§ 4. Emotsioonide väljendamine intonatsiooni abil	9
§ 5. Intonatsiooni rahvapärased	10
§ 6. Kõneintonatsioon ja muusika	10
§ 7. Kõneühikud	11
§ 8. Lause kui põhiline kõnekeele ühik	12
§ 9. Süntagma kui fraseerimisühik	13
§ 10. Rütmitiline rühm ehk toonrühm	15
§ 11. Sõna tonaalne vormistamine	15
§ 12. Toonivaheldus üksiksõnas ja selle fonoloogiline funktsioon	17
§ 13. Kahekohane toonivaheldus sõna kahes eri silbis leksikaalsete ja grammatiliste tähenduste väljendamiseks	17
§ 14. Toonivaheldus liitsõnades leksikaaltähenduse muutmiseks	18
§ 15. Mitmetooniline toonivaheldus ühes ja samas silbis sõna leksikaalsete tähenduste eristamiseks	19
§ 16. Mitmetooniline toonivaheldus modaalsete suhete väljendamiseks sõnas	19
§ 17. Süntagma tonaalne vormistamine ja piiristamine	20
§ 18. Süntagma tähendustsentri tonaalne esiletõstmine loogilise toonrõhu abil	23
§ 19. Loogilise toonrõhu funktsioonid	24
§ 20. Süntagma tundelis-tahtelise tsentri tonaalne esiletõstmine ehk emfaatiline toonrõhk	25
§ 21. Lauseintonatsioon	26
§ 22. Lõpliku intonatsiooni grammatilised funktsioonid	28
§ 23. Mittelõpliku intonatsiooni grammatilised funktsioonid	29
Toonvahendite funktsioonide kokkuvõte	30
§ 24. Toonvahendite funktsioonid üksiksõnas	30
§ 25. Lauseintonatsiooni põhifunktsioonid	31
Lõppsõna	33

Hind 13 kop.

A-28497₁₁

76 967

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00411527 7